

Sahabe Coğrafiyası: Abdullah b. Ömer Örneği

The Geography of the Companions: A Case Study of ‘Abd Allāh b. ‘Umar

Hüseyin Gökalp*

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assist. Prof., Selcuk University Faculty of Theology Department of History of Islam
Konya / Türkiye
huseyin.gokalp@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-7954-083X>

Mehmet Emin Demir

Arş. Gör., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Res. Assist., Selcuk University Faculty of Theology Department of History of Islam
Konya / Türkiye
mehmet.demir@selcuk.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-9949-7592>

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1556288

Cite as / Atıf: Gökalp, Hüseyin – Demir, Mehmet Emin. “Sahabe Coğrafiyası: Abdullah b. Ömer Örneği”. *Marife* 25/1 (2025) 74-90. <https://doi.org/10.33420/marife.1556288>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: “This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License.” / “Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.”

| Sahabe Coğrafyası: Abdullah b. Ömer Örneği

Özet

Oryantalist yaklaşımlar genellikle, İslam'ın doğuşunun Hicaz bölgesinde ilk nesil ile birlikte gerçekleşmiş olsa da İslam'ın dinî ve medeniyet olarak gelişiminin tam anlamıyla Abbâsiler döneminde diğer medeniyetlerle etkileşime girmesiyle başladığını iddia etmektedir. Bu bakış açısına göre sahâbe saf bir inanca sahiptir ve onların dünyasında ilim değil, pratik bir dinî yaşam ön plandadır. Ancak bu genel indirgemeci kabul, İslam'ın bir medeniyet olarak doğduğu, geliştiği ve gerilediği yönündeki ilerlemeci bir tarih anlayışının yanılmasıdır ve İslâm'ın kendi perspektifindeki serüvenle örtüşmemektedir.

Abdullah b. Ömer (ra), İslam'ın ilk döneminde yaşamış önemli bir şahsiyettir. Ticaret ve sefaret konusunda öne çıkan bir aileden gelen Abdullah b. Ömer (ra), Hz. Peygamber (sas) döneminde genç yaşta orduya katılma izni almış ve Hendek Savaşı'ndan itibaren birçok önemli savaşa iştirak etmiştir. Sahâbe olarak Abdullah b. Ömer'in (ra) hayatı, ilmi ve askerî faaliyetlerle dolu bir seyir izlemiş; Arabistan, Şam, Anadolu, Irak, Orta Asya, Mısır ve Doğu Afrika'da bulunmuştur. Abdullah b. Ömer, yalnızca savaşlar için değil, aynı zamanda dini tebliğ ve irşad faaliyetleriyle de bu geniş coğrafyalarda uzun süreler kalmış ve bölge halklarıyla temas kurmuştur.

Abdullah b. Ömer'in (ra) bulunduğu coğrafyalar, dönemin en önemli kültürel ve dinî çeşitliliğini barındıran bölgelerdi. Bu bölgelerde Ya'kûbî, Nestûrî ve Melkâî Hristiyanlar, Yahudiler, Budistler, Sâbiîler, Mazdeistler, Maniheistler ve Animistler gibi çeşitli inanç mensupları yaşamaktaydı. Abdullah b. Ömer, bu inanç gruplarıyla doğrudan olmasa da dolaylı olarak temas halinde olmuş, onların inanç ve düşünce sistemleriyle karşılaşmıştır. Özellikle Irak, Hristiyanlık ve Zerdüştlük gibi dinlerin bir arada bulunduğu bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Nestûrî Hristiyanlar, Sâsânî İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bölgede etkin bir şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abdullah b. Ömer (ra), İslam fetihleri sırasında bu bölgelerde bulunmuş ve Mecûsîlerle aynı pazarlarda alışveriş yapmıştır. Bu durum, sahâbenin farklı inançlarla günlük yaşamda bile etkileşim içinde olduğunu gösteren önemli bir örnektir.

Şam bölgesinde ise Ya'kûbî Hristiyanları, Yahudiler ve diğer din mensupları yaşamaktaydı. Abdullah b. Ömer'in (ra) bu bölgelerde geçirdiği zaman diliminde farklı inançlarla karşılaşması, onun dinî düşüncelerine ve fetvalarına da yansımıştır. Örneğin, ehl-i kitaptan olan kadınlarla evlilik konusunda yaygın olan mübahlık görüşüne karşın ihtiyatlı bir tutum sergilemiştir. Mecûsîler arasından Zurvanizm isimli bir mezhebin ortaya çıkmasına etki eden kader anlayışları gibi konularla ilgili sorulara Abdullah b. Ömer'in (ra) verdiği tepkiler, sahâbenin o günkü yaşanılan dünyaya dair düşünce ve tecrübelerini derinlemesine araştırma ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Abdullah b. Ömer (ra) aktif bir hayat sürdürmüş, fitne dönemi haricinde birçok fetih ve harekâta katılmıştır. Onun hayatı, ilk dönem İslam tarihinde Müslümanların -özellikle sahâbilerin- karşılaştığı farklı toplumları ve bu toplumlarla etkileşimlerini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Bu çalışmanın hedefi, Abdullah b. Ömer'in seyahat ettiği coğrafyaları ve karşılaşmış olabileceği insan kitlelerini ortaya koymak suretiyle, İslâm'ın ilk nesli olan sahâbenin hareketlilik tarihine katkıda bulunmak ve seferber oldukları bölgelerin siyasi, dinî ve içtimai haritasını çıkarmaya bir örneklem teşkil etmektir. Bundan dolayı bu çalışmada önce Abdullah b. Ömer'in çıktığı seyahatler kaynaklardan yola çıkarak zikredilmiş; ardından bu coğrafyalarda o dönemde var olan topluluklar çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bu çalışma, Abdullah b. Ömer'in çeşitli sebeplerle gerçekleştirdiği seyahatlerden hareketle, sahâbilerin yalnızca Arabistan Yarımadası ile sınırlı kalmadıklarını; aksine, geniş bir coğrafyada farklı inanç ve kültürlerle etkileşimde bulunduklarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Sahâbe, Abdullah b. Ömer, İslam Fetihleri, Kültürel Etkileşim.

The Geography of the Sahâba: A Case Study of 'Abd Allâh b. 'Umar

Summary

Orientalist approaches generally and broadly suggest that while the birth of Islam took place with the first generation in the Hijâz region, its development as both a religion and a civilization only began during the Abbasid period when it encountered other civilizations. This view is supported by the claim that the Companions held a pure faith, focused not on knowledge but on practical religious life. However, this general reductive acceptance reflects an illusory progressive historical understanding that Islam was born, developed, and declined as a civilization and does not correspond with Islam's own trajectory. This study aims to demonstrate that the Companions, far from being confined to

Arabia, engaged with various beliefs and cultures across a vast geographic expanse, taking 'Abd Allāh b. 'Umar's travels for various reasons as a point of departure.

'Abd Allāh b. 'Umar (RA) was an important figure who lived during the early period of Islam. Coming from a family prominent in trade and diplomacy, 'Abd Allāh b. 'Umar (RA) was permitted to join the army at a young age during the Prophet's (PBUH) era and participated in many significant battles, starting with the Ghazwat al-Khandaq (Battle of the Trench). As a Şahābī, 'Abd Allāh b. 'Umar (RA) led a life filled with scholarly and military activities, traveling to Arabia, Bilād al-Shām (Greater Syria), Anatolia, Iraq, Middle Asia, Egypt, and East Africa. He remained in these regions not only for wars but also for religious preaching and guidance, establishing contact with the local populations.

The regions where 'Abd Allāh b. 'Umar (RA) traveled were among the most culturally and religiously diverse of the time. These areas were home to groups such as Jacobite, Nestorian, and Melkite Christians, Jews, Buddhists, Sabians, Mazdaeans, Manichaeans, and Animists. Although his contact with these groups may have been indirect, he encountered their belief and thought systems. Iraq stands out as a region where Christianity and Zoroastrianism coexisted. Nestorian Christians maintained a strong presence during the late Sasanian Empire. During the Islamic conquests, 'Abd Allāh b. 'Umar (RA) frequented these regions and engaged in trade in the same markets as the Majūs (Zoroastrians). This interaction shows that the Companions were engaged with different faiths even in their daily lives.

In the Bilād al-Shām region, Jacobite Christians, Jews, and other religious groups coexisted. 'Abd Allāh b. 'Umar's time in these regions and his encounters with different beliefs were reflected in his religious thought and fatāwā. For example, he adopted a cautious stance on marriage with women from the Ahl al-Kitāb, diverging from ibāha view. His responses to questions about issues such as Zurvanism, a sect within Mazdism that influenced concepts of fate, demonstrate the need to explore in depth the connections the Companions had with the world they lived in.

'Abd Allāh b. 'Umar (RA) lived an active life in his time, participating in many conquests and campaigns, except during the periods of internal strife. In this respect, he traveled to nearly every region that the broader Companions reached, providing an important perspective on the diverse societies encountered by Muslims, especially the Companions, during the early Islamic period. The goal of this study is to map out the regions 'Abd Allāh b. 'Umar visited and the communities he may have encountered, contributing to the history of Companions mobility and offering a case study for the political, religious, and social landscape of the areas they traversed. Therefore, this study first outlines 'Abd Allāh b. 'Umar's travels based on historical sources and then examines the communities that existed in these regions during that time.

Keywords: History of Islam, Sahāba, Abd Allāh b. 'Umar, Islamic Conquests, Cultural Interactions.

Giriş

Oryantalistlerin İslâm tarihinin ilk dönemleriyle ilgili genel kanaatleri, sahâbenin teolojiden ziyade pratik bir dinî yaşamın ön planda olduğu, Müslümanların ancak Abbâsîler döneminde farklı medeniyetlerle karşılaşma imkânı bulduğu ve böylece İslâm düşüncesinin geliştiği yönündedir.¹ Bu genelleme, İslâm'ın bir din olarak teşekkül sürecinin büyük bölümünü Hz. Peygamber sonrası döneme aktaran ya da İslâm'ı bir din olarak değil, doğup gelişen ve gerileyen bir medeniyet olarak değerlendiren bir anlayışın yansımasıdır. Diğer tüm tarihî genellemelerde olduğu gibi, bu yaklaşımın da eksik ve sorunlu yönleri mevcuttur. Acaba ilk dönem Müslümanları gerçekten de başka toplumlarla çok sınırlı ilişkilere sahip bir halde miydi? Dahası, İslam öncesi Arapların, kendi kabile mensupları dışında kimsey-

¹ Ignaz Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle a.S., M. Niemeyer, 1889), 1/20-30; Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin: Walter de Gruyter, 1991), 45-60; William Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973), 4-25.

le muhatap olmaktan kaçındıkları bir durum söz konusu muydu? Kur'ân-ı Kerîm ile ilk muhatap olan nesil Hicaz ve etrafından ibaret olan bir coğrafyaya mı sıkışmışlardı?

Asya, Avrupa ve Afrika, günümüzden yaklaşık 15 asır önce, dünya genelindeki durumu etkileyen hareketli bölgeleri temsil etmekteydi. Bu üç bölgenin savaşlarını, göçlerini ve ticaretlerini biraz daha sadeleştirirsek karşımıza Doğu ve Batı olmak üzere birbirine zıt iki cephe çıkmaktadır. Dinler tarihi açısından baktığımızda bu bölgeleri besleyen, zıtlıkları buluşturan, bazen kaynaştıran bazen de çatıştıran dünyanın merkezî coğrafyasının Arabistan, Mısır, Irak, Şam ve Cezire (Yukarı Mezopotamya) bölgelerinden ibaret olduğu görülmektedir. Bu kadim bölgelerde büyük devletler kurulmuş ve yıkılmış, birçok Peygamber gelmiş geçmiştir. Dünyanın egemenlik rekabeti içerisindeki güçlü imparatorlukları Mısır, Irak, Şam ve Cezire bölgelerini adeta yıpratmışlardır. Bu bölgelerin yerli halkları, mevcut yönetime galebe çalan güçlere nasıl boyun eğileceği, zayıflamaları halinde bu güçlere nasıl isyan edileceği konusunda engin tecrübelerle sahip olmuşlardır. O sebeple kültürler, dinler ve diller bu bölgelerde adeta her defasında yeniden yoğrulmuş, geçmişle mayalanmış ve yeni dinlere ve kültürlerle rehberlik etmiştir. Arabistan ise üç kıtanın da ortak siyasal ve ekonomik çıkarlarının olduğu tek bölgedir.² Bu sebeple Asyalı Sâsânîler Arabistan'ın kuzey doğusu, doğusu ve güneyini; Avrupalı Romalılar ise kuzey batısını ve Afrikalı Habeşliler üzerinden Arabistan'ın batısını ve güneyini kontrol etmeye çalışmışlardır. Ancak hiçbirisi Hicaz'da hakimiyet kuramamıştır. Tersinden bakıldığında da Hicaz'ın ticaretini temsilen Kureys, dünyada ticaret yapabileceği uzak yakın tüm milletlerle iyi geçinen, onları uzaktan takip edip irtibatlar kuran ve ilişkileri muhafaza eden bir siyaset takip etmiştir.

Ticaretin devamlılığı için her şeyden önce yol güvenliği gereklidir. Bundan dolayı Kureys kabilesi ekonomiyle ilgili izlediği politikalarını bunun üzerine bina etti. Zira, Bunun için Arap kabileleri ile saldırmazlık anlaşmaları yaptılar. Kureys'in kervanlarına dokunmadıkları takdirde, saldırgan bedevi kabilelerin sermayeleri de kafiyeyle dahil edilirken onlar üzerinden yapılan ticaret için komisyon bedeli alınmıyordu. Böylece saldırgan kabileler hem kontrol altına alınmış oluyor hem de olası saldırılara karşı kervanları muhafaza etmekle görevlendiriliyordu. Bu önlemlerin yeterli olmadığı durum ve dönemlerde de kan dökmenin haram kabul edildiği aylarda ticari yolculuklara çıkılırdı. Özellikle haram aylar olarak bilinen zilkade, zilhicce, muharrem ayları ticaret için en uygun aylardı. Dolayısıyla, Arabistan'daki güvenlik sorununu çözen ve çölde nasıl yol alınacağını çok iyi bilen şehirli Araplar, Habeşistan, Mısır, Şam, Irak, Bahreyn ve Yemen ile *ilâf* ismi verilen anlaşmalar yaptılar. Böylece bugünkü Dubai'ye benzer şekilde, dünyanın pek çok bölgesinden gelen ürünler, Hicazlı tacirler vesilesiyle başka bölgelere aktarıldı. Arabistan yalnızca bir pazar değil aynı zamanda transit ticaretin cari olduğu bir serbest bölgeye dönüştü. Bu gelişmeler sebebiyle Kureysliler, Hâşim b. Abdümenâf'dan bu yana diğer coğrafyalar hakkında ticaret sebebiyle bilgi edinmeye, uzak diyarlara yolculuk etmeye, gittikleri yerlerdeki eşraf ile dostluklar kurmaya başladılar.

² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 35.

Sahâbenin çoğunluğu Hicazlı olup ileri gelenleri Mekkeli, Medineli ya da Taiflidir. Bu üç şehir arasında Mekke, ticaret sebebiyle daha ön plana çıkmıştır. Mal, insan ve fikir dolaşımı Mekkeliler için olağandır. Mekke, ibadet ya da ticaret amacıyla tüm Arapların uğradığı, çeşitli din ve kültürlerin tanındığı, farklı etnik gruplardan insanların ikamet ettiği bir şehirdi. Ayrıca Mekkeli tüccarlar, hareketli ve meraklı insanlardı. İslâm öncesi dönemde Mekke'ye ilk getirilen put, Mekkeli Amr b. Luhay'ın ticaret için gittiği Şam gezisinden sonra ihdas edilmişti. Amr b. Âs'ın Habeşistan'da, Ebu Süfyan'ın Şam'da, Muğire b. Şu'be'nin Irak bölgesinde iletişimde olduğu kişiler olması Mekke için alışılmış bir durumdu.

Dört halife döneminde Hz. Ebû Bekir döneminin sonları ve Hz. Ömer döneminin başlarında İslâm ordularının Arabistan'dan çıkmasıyla birlikte Büyük İslam Fetihleri başlamış ve bu fetihlere çok sayıda sahâbe iştirak etmiştir. Bugün Çin ve Hindistan'dan Kuzey Afrika'ya, Doğu Roma'nın başkentinden Doğu Afrika'nın içlerine varıncaya kadar o günkü yaşanan dünyanın pek çok yerine ulaşmışlardır. Bu karşılaşmalar, yalnızca savaş boyutunda değil, karşılaşma öncesi davet ya da savaş/barış sonrası da irşad faaliyetleri kapsamında devam etmiştir. Kısa bir dönemde sahâbe, dünyanın pek çok yerini ziyaret etme imkânı elde etmiştir. Örneğin Abdullah b. Abbas, Kuzey Afrika'ya, Cürcân'a, Taberistan'a ve İstanbul'a gitmiştir.³ Makalemizde konu edindiğimiz Abdullah b. Ömer de Arabistan'ın tamamı, Şam, Anadolu, Irak, Orta Asya, Mısır ve Kuzey Doğu Afrika'da bulunmuştur.

Abdullah b. Ömer'in bulunduğu coğrafyalarda Hristiyanlığın üç farklı mezhebiyle birlikte, Yahudilik, Budizm, Sâbiîlik, Mazdeizm, Maniheizm, Animizm gibi farklı dinler yaygındı. Bu bölgelerde ayrıca kadercilik, kaderin inkârı, âlemin kadimliği, vahdet-i vücûd, hulûl, tenâsüh, sudûr, materyalizm, kurtarıcı gizli bilgi, tek tanrıya putları veya ruhban sınıfı aracı kılma, iki tanrı, üç tanrı, çok tanrı, ateizm, deizm vb. düşünce ve inançlar da insanların arasında mevcuttu.⁴

Bu çalışmada öncelikle Abdullah b. Ömer'in gezdiği bölgeleri tespit etmeye çalışacaktır. Elbette bunu yaparken ilk dönem kaynaklarından yararlanılacaktır. Ancak şunu bilmeliyiz ki Abdullah b. Ömer bir gezgin olmadığı gibi gittiği yerleri ayrıntılarıyla anlatacak bir eser de bırakmadı. Dolayısıyla burada kayıt altına alınan coğrafyalar, rivayetler ışığında Abdullah b. Ömer'in bulunduğu tespit edilen yerlerdir. Bu durum, başka bölgeleri ziyaret etmediği anlamına gelmemelidir. Abdullah b. Ömer, İslâm ordularının çok sayıdaki seferine katılmış ve çeşitli sebeplerden dolayı fetihlerden geri kalacak bir durumu olmamıştır. Ancak burada zikredeceğimiz bölgeler, rivayetlerde Abdullah b. Ömer ile ilgili bir hadisenin geçtiği yerlerdir. Bu tespitlerden sonra Abdullah b. Ömer'in bulunduğu bölgelerde karşılaşmış olduğu ve olabileceği gruplara değinilecektir. Böylece Abdullah b. Ömer'in seyahat ettiği rotasyonlar ve bulunduğu coğrafyalardan yola çıkarak sahâbilerin farklı inanç ve kültürlerdeki insanlarla etkileşimleri ve bu etkileşimlerin onların dünyasındaki olası etkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

³ İsmail Lütfi Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/76.

⁴ Hüseyin Gökbalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021). 233.

Sahâbe coğrafyası hakkında Hüseyin Akgün tarafından kaleme alınan bir eser bulunmaktadır.⁵ Bu eser genel olarak sahâbîlerin seyahat etme sebep ve sonuçlarını; seyahat ettikleri çeşitli coğrafyaları ele almaktadır. Abdullah b. Ömer hakkında gerek yurt içi gerekse yurt dışında hem onun genel hayatı hem de hadis ilmindeki yeri, İslam tarihindeki yeri, fetvaları gibi pek çok konuda birçok makale, tez ve kitap kaleme alınmıştır.⁶

1. Abdullah b. Ömer'in Bulunduğu Bölgeler

Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan süreçte İslam ordularına dahil olarak o dönemde birçok yere gitmiştir. Bunun yanında gittiği bazı yerlerde uzun süre kaldığı da olmuştur. Savaş dışında Hz. Osman döneminde Şam'a müfettiş olarak görevlendirildiği için gitmiştir. Bu bölümde Abdullah b. Ömer'in seyahat ettiği coğrafyalar bölgeler halinde ele alınacak ve her bir bölgede bulunması kronolojik olarak zikredilecektir.

1.1. Arabistan

Abdullah b. Ömer, doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği Hicaz bölgesinin dışında Arabistan'ın çeşitli bölgelerine çeşitli sebeplerle seyahat etmiştir. Hz. Peygamber'in vefatı ile başlayan süreçte ridde olayları ve yönetime zekât vermemek suretiyle İslâm ile bağlarını koparmaya niyet eden kabileler ile mücadele etmek durumunda kalınmıştı. Bu kabilelerden biri de Temîm kabilesi idi. Bu kabileyi itaat altına almak için 11/632 yılında bölgeye gönderilen kuvvetler içinde Abdullah b. Ömer de yer almakta idi. Hatta o, kabilenin reisi Mâlik b. Nüveyre ile konuşmuş ve onu ikna etmeye çalışmış ancak bunda başarılı olamamıştı.⁷ Savaş sonrasında da öldürülen Mâlik'in hanımı ile evlenmek isteyen birliğin komutanı Hâlid b. Velîd, İbn Ömer'den şahitlik yapmasını istemiş ancak İbn Ömer bunu kabul etmemişti.⁸

İbn Ömer'in Hz. Peygamber'in bizzat emriyle teçhiz edilen Üsâme b. Zeyd'in (ö. 54/674) ordusunda yer aldığına işaret eden güncel bir çalışma bulunmaktadır.⁹

⁵ Hüseyin Akgün, *Sahâbe Coğrafyası* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020).

⁶ Bu çalışmaların bazıları hakkında bk. Ali Karakaş, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Ahmet Canbek, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Aynur Uraler, *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019); Necmeddin Şeker, *Hz. Abdullah b. Ömer* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2019); Mehmet Özkan, "Fakih Sahâbîlerden Abdullah b. Ömer'in İctihad Anlayışı" (İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri-, İstanbul: 2018, ts.); Enderî Nîrûnâ el-İndunîsî, *Usûlû't-tefsîr inde Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer radiyallahu anhum: dirâsetün tahlîliyye* (Sudan: Câmîatü Ümmü Dermân el-İslâmîyye, Doktora Tezi, 2012); Enes İsmail Saîd Rıdvan, "Hadîsü Abdullah b. Ömer radiyallahu anhum "lâ tedhulû haulâi'l-kavmi'l-muazzibîn dirâsetün tahlîliyye", *Mecelletü Câmîati'l-İsrâ Lilulûmi'l-İnsâniyye* 12 (2022), 379-398.

⁷ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Arabi, 1413), 3/33-34.

⁸ Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1900), 6/13-15.

⁹ Muhyiddin Mustu, *Abdullah b. Ömer es-Sahâbiyyü'l-Mü'tesî Biresûlillah* (Dîmeşk: Dârü'l-Kalem, 1412), 60.

Bilindiği gibi Üsâme ordusu, 11/632 yılında Şam tarafına doğru yol almış; herhangi bir sıcak çatışmaya girmemesine rağmen çevre kabilelerle anlaşmalar yaparak İslam devletine bağlılıklarının devamını sağlamıştır. Ancak İbn Ömer'in bu sefer içerisinde yer aldığına dair bir rivayet bulunmamakta; bu, Muhyiddin Mustu'nun bir yorumu olarak durmaktadır.

Hz. Peygamber hayattayken peygamberlik iddiasında bulunanlardan bir tanesi de Müseylime idi. O, Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte bölgede büyük bir sorun haline geldi. Halife Hz. Ebû Bekir, kendisiyle savaşıması için gönderilen birlikleri mağlup eden Müseylime'nin üzerine gitmesi için 11/632 yılında Hâlid b. Velîd'i yönlendirdi. Bu ordu içerisinde de Abdullah b. Ömer yer alıyordu. İbn Ömer bu savaşta ilk yaralanan kişi olarak aktarılan Ebû Akîl (ö. 12/633) ile arasında geçen bir konuşmayı, onun ensarı savaşa teşvikini ve ona Müseylime'nin öldürüldüğünü, kazananın Müslümanlar olduğunu söyleyince sevindiğini aktarmaktadır.¹⁰ Ayrıca İbn Ömer, bu savaşta Ammâr b. Yâsir'in de (ö. 37/657) Müslümanları savaşa teşvikini ve cesaretlendirmesini rivayet etmektedir.¹¹ Müseylime'nin siyahi bir köle tarafından öldürüldüğünü ilan eden bir kişiden de bahsetmektedir.¹² Abdullah b. Ömer Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 53/673) ile birlikte Müseylime ile yapılan meydan savaşı ve Benî Hanîfelilerin bahçede uğradıkları hezimet sonrasında Hâlid b. Velîd'e kalelere saldırma konusunda fikir beyanında bulunmuştur.¹³ Ayrıca savaştan sonra Medine'ye dönünce kardeşi Zeyd b. Hattâb'ın (ö. 12/633) şehadet haberini alan Hz. Ömer'in, oğlu Abdullah'a "Zeyd öldüğü halde nasıl hayatta kalırsın?" diyerek çıkışınca Abdullah da bu savaşta ölmeyi çok arzuladığını ancak şehitliğin kendisine nasip olmadığını ifade etmiştir.¹⁴

1.2. Şam ve Anadolu

Abdullah b. Ömer, Şam tarafına gönderilen ilk birliklerden olan Yezîd b. Ebû Süfyân komutasındaki birlikte yer almış; Hz. Ebû Bekir'in bu birliğe Medine dışına kadar eşlik etmesine ve Hz. Ebû Bekir'in tavsiyelerine değinmiştir.¹⁵ İslam tarihinin büyük ve önemli savaşlarından Yermük Savaşı'na da (15/636) katılmıştır.¹⁶ Bu bölgede yapılan savaşlardan birinde onun Abdurrahman b. Ebû Bekir ve Mikdâd b. Esved (ö. 33/653) ile birlikte düşman saflarını yarmaları aktarılır.¹⁷ Filistin fethi

¹⁰ Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 3/361-362.

¹¹ Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâyâmâ Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Heyet (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 1/422.

¹² Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hîşam el-Himyerî İbn Hîşam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ vd. (Mısır: Mektebetü'l-Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 1375), 3-4/73; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1387), 3/291.

¹³ Taberî, *Târîh*, 3/296.

¹⁴ Taberî, *Târîh*, 3/292.

¹⁵ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412), 4/115-116.

¹⁶ Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1407), 9/4.

¹⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Esemî Vakîdî, *Fütûhu's-Şâm*, thk. Abdüllatif

de (16/637) Abdullah b. Ömer'in bu cephede bulunduğu bir diğer önemli fetihtir.¹⁸ Abdullah b. Ömer, Hz. Osman döneminde eyaletleri teftiş ile görevlendirilen isimler arasında yer alır. Bu dönemde (35/655-56) Dımeşk'e müfettiş olarak gönderilmiştir.¹⁹

Emevîler döneminde Abdullah b. Ömer, Yezîd b. Muâviye komutasında Rumlar üzerine sefere çıkan (49/659) ve içerisinde Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/659) gibi kibâr-ı sahâbîlerin bulunduğu orduda da yer almıştır. Bu ordu, Anadolu üzerinden İstanbul'a kadar ilerlemiştir.²⁰

1.3. Irak ve Horasan

Abdullah b. Ömer, Irak cephesinde savaşıyan ordular içerisinde de yer almış; önemli savaşlarda bulunmuştur. Bu savaşlardan bir tanesi de 15/636 yılında vuku bulan Kâdisiye Savaşı'dır. Savaş öncesi karşılıklı temaslar sırasında Sâsânî ordusu kumandanı Rüstem'in bir tercümanını gözlemleme fırsatı olmuştur.²¹ Ayrıca İbn Ömer Sâsânîlerin başkenti Medâin'in fethinde bulunmuş (16/637) ve sonrasında gerçekleşen Celûla Savaşı'na (16/637) katılmıştır.²²

Nihâvend Savaşı'nda da (21/642) yer alan Abdullah b. Ömer,²³ burada has-talanmış ve çeşitli yöntemlerle kendini tedavi etmeye çalışmıştır.²⁴ Irak'ta yapılan bir savaşta bir sınır beyi ile yaptığı mübarezede onu öldürerek mallarını ganimet olarak almış ve babası Hz. Ömer'e bu malları teslim etmiştir.²⁵

Nihâvend Savaşı'nın öncesi hakkında aktarılan rivayetlerden birine göre de III. Yazdicerd'in Nihâvend'de Müslümanlara karşı büyük bir ordu hazırladığı haberi ulaştığında komutan olarak atanan Numan b. Mukarrin'e bu bilgiyi içeren mektubu Abdullah b. Ömer ulaştırmıştı.²⁶

30/650 yılında Kûfe valisi Saîd b. Âs (ö. 59/679) komutasında bir birlik Taberistan tarafına doğru sefer çıkmıştı ve amaçlarından biri de Horasan'ı ele geçirmektir. Bu ordunun içerisinde ashabin önde gelenleri de bulunuyordu, bunlardan bir tanesi de Abdullah b. Ömer'di. Bu önemli sefer sırasında Taberistan havalisinden Ebreşehr (Nişâbur), Kûmis, Cürcân, Tamîse fethedildi.²⁷

İbn Sa'd, Abdullah b. Ömer'in Azerbaycan'da kar yüzünden altı ay mahsur kaldığına dair bir rivayet aktarmaktadır. Ancak bu olayın ne zaman vuku bulduğu-

→

Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 2/274.

¹⁸ Vakıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 1/18-19.

¹⁹ Şam'a teftiş için gönderilmesi için bk. Taberî, *Târîh*, 4/341.

²⁰ Taberî, *Târîh*, 5/232; Ahmet Turan Yüksel, "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM* 8 (2006), 22.

²¹ Taberî, *Târîh*, 3/524.

²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 9/4.

²³ İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali Ebû'l-Kerim Muhammed b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1417), 2/394.

²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/117.

²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 128.

²⁶ Hossein Kamaly, *Four Moments in the Early Islamic History of Isfahan* (New York: Columbia University, Doktora Tezi, 2004), 39.

²⁷ Taberî, *Târîh*, 4/269-270.

na dair bir şey söylemez.²⁸ Hz. Ömer zamanında bu bölgelere sefer gerçekleştirildiği bilinse de bu olayın Abdullah b. Ömer'in Saîd b. Âs ile Horasan taraflarına sefere çıktığında gerçekleştiği söylenebilir.²⁹

1.4. Mısır ve Kuzeydoğu Afrika

Abdullah b. Ömer, Mısır fetihlerine de katılmış, burada kendine bir ev almış ve Mısır'daki ikameti sırasında kendisinden kırktan fazla kişi ders almıştır.³⁰

Hz. Osman döneminde Mısır valiliğine gelen Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'in (ö. 36/656-57) İfrîkiyye'ye düzenlediği sefere (27/647) destek için Medine'den gelen ordu içerisinde Abdullah b. Ömer de bulunmaktaydı.³¹ Abdullah b. Ömer'in, bu süreçte Sudan'daki Nûbelilere karşı düzenlenen sefere katılmış olabileceği ihtimali bulunmaktadır. Nitekim, Nûbeliler üzerine gerçekleştirilen ilk sefer, Amr b. Âs (ö. 43/664) döneminde (20/641) yapılmıştır.³² Abdullah b. Ömer de Mısır'da uzun bir süre kaldığı ve hatta Fustat'ın inşasına şahit olduğu bilinmektedir.³³ Sudan seferleri bu süre zarfında gerçekleşmiştir. Ancak Nûbeliler çok iyi okçu oldukları için İslam ordusuna teslim olmamışlar ve Müslümanlar geri çekilmek durumunda kalmışlardır.³⁴ Nûbeliler daha sonra Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh komutasında İfrîkiyye fetihlerinden sonra (31/652) itaat altına alınmışlardır. Bu tarihler Abdullah b. Ömer'in İfrîkiyye fetihlerine katıldığı döneme denk geldiği için bu savaşa katılması da kuvvetle muhtemeldir.³⁵ Nitekim bazı tarihçiler İfrîkiyye fethine Abdullah b. Ömer'in katıldığını aktardıktan sonra fasıla vermeden Nûbelilerin üzerine gildiğinden bahsetmektedirler.³⁶

²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 4/122.

²⁹ Ahmet Turan Yüksel, "Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", *İSTEM* 6 (2005), 73.

³⁰ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/4; Zehebî, *Siyer*, 3/209.

³¹ Ebû Amr Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Umerî (Riyad: Dârü Taybe, 1405), 159; Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzûrî, *Fütûhü'l-büldân* (Beyrut: Dârü ve Mektebetü Hilâl, 1988), 223-224.

³² Belâzûrî, *Fütûh*, 234.

³³ Yüksel, "Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", 63.

³⁴ Belâzûrî, *Fütûh*, 234-235.

³⁵ İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali Ebu'l-Kerim Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 3/260.

³⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 5/350-351; Ebû Muhammed Tayyib b. Abdullah b. Ahmed b. Ali Hicrânî, *Kilâdetü'n-Nahr fî Vefeyâti A'yânî'd-Dehr* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1428), 1/308.

Şekil 1. Abdullah b. Ömer'in Seyahat Ettiği Coğrafyaların Tahmini Haritası

2. Abdullah b. Ömer'in Bulunduğu Bölgelerde Din ve Kültür

Abdullah b. Ömer, Asya ve Afrika kıtalarında, başta Arabistan'ın tüm bölgeleri olmak üzere Irak, Şam, Anadolu, Horasan, Mısır ve Doğu Afrika'ya yolculuk yapmıştır. Arap, Pers, Rum, Türk, Kürt, Moğol, Hint, Ermeni, Süryani, Kıptî, Nûbeli ve Berberilerden oluşan ordularla ve halklarla karşılaşmıştır. Bu halklar, Arapça, Rumca, Pehlevi, Hintçe, Süryanice, Türkçe, Ermenice, Berberi dillerini konuşuyorlardı. O, Ateizm, deizm, henoteizm, politeizm, panteizm, hedonizm, asketizm, tenasüh, alemin ezeliği, kurtarıcı gizli bilgi, kaderi inkâr, insan iradesini inkâr vb. düşünce ve inançların tamamının temsil edildiği coğrafyalarda zaman geçirmiştir. Ulaşılabilen kaynaklarda Abdullah b. Ömer'in bu taifelerle görüştüğü ve onlarla direkt olarak etkileşime girdiğine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Ancak o günün koşullarında, bu yolculukların, gelişmiş ulaşım vasıtalarıyla gerçekleşen, hızlı, günü birlik ziyaret ve ikametlerle gerçekleşmediği de unutulmamalıdır. Bu yolculuk koşulları göz önüne alındığında herhangi bir temasın olmaması çok uzak bir ihtimal olarak görünmektedir.

Müslümanların fetih stratejisi gereği, fetih bölgelerinde insanlara tebliğde bulunmuş, bu kimselerin Müslüman olmaları durumunda davetçiler tekbirlerle mutluluklarını göstermişler, İslam dinini kabul etmeyip cizye ödemeyi kabul etmeleri durumunda da davetçilerin kalpleri hüznle dolmuştur.³⁷ Bu davet ve telkinle-

³⁷ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi)* (İstanbul: Kubbealtı, 2019), 143.

rin günlerce sürdüğü de kaynaklarımızda yer almıştır.³⁸ Müslüman komutanlar ve askerler, bazı bölgelerde yıllarca kalmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla Abdullah b. Ömer gibi askerî meziyetlerinden ziyade İslami ilimlere olan vukûfiyetleriyle öne çıkan şahsiyetlerin, insanların İslâm'a davet edildikleri ortamlarda bulunmaması pek mümkün görünmemektedir. Bu bölümde, Abdullah b. Ömer'in bulunduğu coğrafyalarda muhtemelen karşılaşmış olabileceği dinî gruplar ele alınacaktır.

Abdullah b. Ömer, Irak fetihlerinde Sâsânîlerle savaşmış ve onların yönettiği halklarla muhatap olmuştur. Irak, Sâsânîlerin son döneminde çeşitli dinlerin ve öğretilerin yaygın olduğu bir bölgeydi. Bu bölgede hâkim devlet Sâsânîler olsa da hâkim din Mecûsilik değildi. Irak'ta Hristiyanlar çoğunluğu oluşturunuyordu ve Sâsânî İmparatorluğunun son döneminde Hristiyanlaşma oranında bir artış gözlemleniyordu. Aynı zamanda Fars platosunda Irak Hristiyanlarının mezhebi olan Nestûrîlik yayılıyordu. İslam fetihlerinden sonra da Sâsânî topraklarında Yahudiler ve Hristiyanlar, teşkilatçı yapıları sayesinde varlıklarını sürdürdüler. Zerdüşter ise kendilerini muhafaza edecek bölgeler aradılar. Diğer taraftan gnostik düşüncelere duyulan ilgi sebebiyle Mandeizm, saf bir gnostik din olarak Irak'ta hayatta kalmayı başarmıştır. Bu grupların dışında önemsiz sayılabilecek bir sayıda Maniheizt'in de Irak'ta yaşadığı bilinmektedir.³⁹ İbn Ömer, fetihler için gittiği bu topraklarda bir süre yaşamıştır. Müslümanların henüz Müslüman olmamış ancak başka bölgelere de göç etmemiş Mecûsîlerle birlikte bir süre yaşadıklarını fıkıh kitaplarından anlaşılmaktadır.⁴⁰ Mecûsîlerin arasında çok yaygın olan ve Müslüman Arapların yeni tanıştığı peynir konusunda verdiği fetvayla ilgili İbn Ömer'in "Müslümanların pazarında gördüm ve aldım, çok sorgulamadım." demesi ve bunun üzerine İbn Ömer'in Fars asıllı azatlı kölesi Nâfi'nin "İbn Ömer, Mecûsîler hakkında benim gördüklerimi görse, bu yiyeceği çok hoş karşılamazdı." demesi, ortak bir yaşam alanının olduğunu bizlere göstermektedir.⁴¹ Sahâbenin genel olarak farklı coğrafyalarda farklı insanlarla yaşarken giyim kuşam ve yeme içme noktasında helal dairesi bölgesel örflerden istifade ettiklerine başka olaylarda da şahit olmaktayız. Basra'da Enes b. Mâlik, bir Pers savaş atı üzerinde, ince siyah bir elbise içinde ve başında küçük bir takke ile bir cenazeye iştirak etmesi üzerine insanların onu bir Pers yerel yöneticisi sanmaları buna bir diğer örnektir.⁴²

Irak; Aramî Hristiyan çiftçiler, Arap tüccarlar, Hristiyanlar, Yahudi işçiler ve

³⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, çev. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınları, 1973), 291.

³⁹ Michael G. Morony, *Iraq after the Muslim Conquest* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005), 277.

⁴⁰ Fıkıh kitaplarımızın hemen hemen tamamında yer alan nikah, miras, alışveriş, diyet gibi birçok toplumsal bahislerde Mecûsîlere yer verildiği onlar hakkında da hükümler paylaşıldığı görülmektedir.

⁴¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasen Şeybânî, *Kitâbü'l-Âşâr*, thk. Hâlid Avvâd (Dimaşk: Dârü'n-Nevâdir, 1429), 691; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm Abdürrezzak es-San'anî, *el-Musannef*, thk. Heyet (Kahire: Dârü't-Te'sil, 1435), 4/274. Burada dikkat çeken bir başka husus da Nâfi' gibi pek çok tâbi'nin başka milletlere mensup olmasıdır. Savaşlardan elde edilen köleler ve daha sonra azat edilen farklı millete mensup insanlar da doğal olarak sahâbe ile temas halinde olmuştur. Köleler sahâbelerin hizmetinde çalışırken Müslüman olduğu için azat edilenlerin pek çoğu sahâbelerin talebeleri olmuşlardır. Buradan yola çıkarak sahâbelerle bu insanlar arasında etkileşim olduğunu söylemek mümkündür.

⁴² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/13-14.

dilenciler ile Pers Mecûsî asker ve yöneticilerin bir arada yaşadığı bir bölgeydi. Yönetici kesimin dini olan Mecûsîlik, zaman zaman içerde Maniheizm ve Mezdekizm, dışarda ise Yahudilik ve Hristiyanlık gibi inançlar tarafından tehdit edilmekteydi. Kendilerini Sâsânîlere bağlı hissetmeyenlerin, fetihler esnasında ve sonrasında Müslümanlara karşı ciddi bir direniş sergilemedikleri bilinmektedir.⁴³

Bahsi geçen dönemde Irak'taki Hristiyanlar *diofizit* inanışına sahiptiler. Kiliseleri “Doğu Kilisesi”, “Nestûrî Kilisesi”, “Pers Kilisesi”, “Doğu Süryânî Kilisesi”, “Asurî Kilisesi” adlarıyla da tanınır. M. 424 yılında Medâin'deki toplantıda bağimsızlıklarını duyurdular, bu da onları hem Ya'kübî olan Şam Hristiyanlarından hem de Bizans'ın resmî mezhebinden ayırdı. Ayrıca Konstantinopolis de hem Şam hem de Irak Hristiyanlarını sapkın olarak kabul etmektedir. Nestûrîliğin kurucusu, M. 382 yılında Maraş'ta doğan ve Antakya Teoloji Okulu'ndan mezun olan Nestûr'dur. Nestûr, çeşitli Anadolu şehirlerinde görev yaptıktan sonra Konstantinopolis Patrikliği'ne atandı. Hristiyan teolojisi onun zamanında, İncil'in mistik yorumuna odaklanan İskenderiye Okulu ile İncil'in kelâmî anlamına odaklanan Antakya Okulu'nun etkisindeydi.⁴⁴

Nestûrîlik, Sâsânî döneminde bir tür Sâsânî Hristiyanlığına dönüşerek Roma'dan kaçanlar için güvenli bir sığınak olmuştur. Nestûrî patrik yalnızca Medâin'de takdis edilebiliyordu ve Nestûrîler, Ya'kübîler veya Konstantinopolis'e yakınlık hissetmiyorlardı. İslâm fetihlerinden kısa süre sonra Nestûrîlerin 200 piskoposluk ve 27 başpiskoposluğu vardı.⁴⁵

Doğu Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetinde olan Şam bölgesinde ise Hristiyanlar ve Yahudiler birlikte yaşıyordu. Hristiyanlar, Ya'kübî mezhebine mensuptu. Bu topluluk, rahip Ya'küb Baradeus (ö. 578) tarafından kurulduğu öne sürülen, dönemin diğer iki mezhebi olan Nestûrîlik ve Melkâiyye'den ayrı olarak ve bu mezheplere muhalefet ederek Hz. İsa'nın tek, sürekli ve tanrısal bir doğası olduğuna inanan, özellikle Şam ve Mısır'da etkili olan bir cemaattir.⁴⁶

Nil deltasının kadim sakinleri olan Kıptîler ise 1. yüzyıldan itibaren Hristiyanlaştılar ve Hristiyanlıkla Kıptîlik özdeşleşmiş ve İslâm fetihlerinden sonra Mısır'da Hristiyanlara “Kıptî” denilmeye başlanmıştır. Kıptîler, *monofizit* inanca sahip olmaları nedeniyle Doğu kiliseleri içinde özerk bir statüde olmuş, ancak Roma valileri tarafından baskı altında bırakılmışlardır. Müslümanların fethiyle birlikte Kıptîler, din ve dil hürriyetine sahip olmuş, ancak zamanla nüfusları azalmıştır. Şam Hristiyanları gibi *Monofizit* inançlarını koruyan Mısır Hristiyanları, bu bakımdan Irak Hristiyanlarından ayrılmışlardır.⁴⁷ Abdullah b. Ömer; Mısır, Suriye, Irak, Anadolu'da fiilen bulunmuş ve İstanbul kuşatmasına da katılmıştır. Bu bakımdan o günkü üç ana Hristiyan mezhebi olan Ya'kübî, Nestûrî ve Melkâîliğin merkezlerinin

⁴³ Hüseyin Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 86.

⁴⁴ Wilhelm Baum - Dietmar W. Winkler, *The Church of the East: A Concise History* (London and New York: Routledge, 2003), 4-5.

⁴⁵ Gökalp, *Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci*, 195.

⁴⁶ Bk. Turhan Kaçar, “Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus”, *Colloquium Anatolicum* 9 (2010), 307-332.

⁴⁷ DİA, “Kıptîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002).

de bizatihi bulunmuştur.

Sâmirî Yahudileri ise tarihçi Belâzûrî'den (ö. 279/892-93) gelen bir bilgiye göre Ürdün ve Filistin bölgesinde bulunmaktaydılar.⁴⁸ İslâm fetihleri başlamadan hemen evvel Şam bölgesindeki Yahudiler, Doğu Roma İmparatoru Herakleios'un emriyle Hristiyan olmaya zorlanmıştı.⁴⁹ Abdullah b. Ömer'in, Amr b. Âs'ın komutasında Şam fetihlerinde bulunduğunu bilinmektedir. Bu fetihler esnasında şehit olan Müslüman askerlerin cenaze namazını kıldırması, esirlerden Romalıların savaş stratejileri ve Müslümanların Kudüs'e girişini durdurma stratejilerini bizzat dinlemiş ve aktarmıştır.⁵⁰ Kendisi Kudüs'te bulunmuş,⁵¹ Mescid-i Aksâ'da namaz kılmış,⁵² orada Hristiyanlar ile Yahudiler arasındaki gerilimi görmüş, Müslümanların yaptıkları anlaşmalara ve Hristiyanların, Hz. Ömer'den Kudüs özelinde Yahudilere yeni yerleşim alanları açılmasına müsaade edilmemesi taleplerine şahit olmuştur.⁵³

Abdullah b. Ömer, karşılaştığı meselelerin şer'î hükümlerinde genellikle ihtiyat ilkesini benimsemiş, bu nedenle muhtemel zararların önünü kapatmak adına kimi meselelerde sahabe arasında yaygın olan fetvanın zaman zaman dışına çıktığı vaki olmuştur. Abdullah b. Ömer'in bu hali, bir mizaç ya da bakış açısı farklılığı olarak değerlendirilebilir ancak onun pek çok milletten, farklı dinlerden insanlarla karşılaşmış olduğunu ve dolayısıyla teorik bilgilerin ötesinde çeşitli din mensuplarının neye itikat ettikleri ve nasıl bir yaşam sürdürdüklerini bilmiş olması, fetvalarına yansımış olmalıdır. Örneğin:

İbn Ömer ehl-i kitaptan olan kadınlarla evlenme konusunda genel kanaatin dışında bir tutum sergilemiştir. Ona, Müslüman erkeğin Hristiyan veya Yahudi bir kadınla evlenmesi hakkında sorulduğunda, "Allah, müşrik kadınları mümin erkeklerle haram kıldı ve ben, bir kadının İsa'nın rab olduğunu ya da Allah'ın kullarından bir kul olduğunu söylemesinden daha büyük bir şirk bilmiyorum!" demiştir.⁵⁴

Bir başka örnek, İbn Ömer'in Peygamber'den (sav) rivayet ettiği bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleri'dir. Şayet onlar hastalanırlarsa ziyarete gitmeyin, öldüklerinde de cenâze namazlarında hazır bulunmayın."⁵⁵ Başka bir zamanda Cebir fikrini reddetmek amacıyla kazâ ve kaderi inkâr edenlerin durumu Abdullah b. Ömer'e sorulmuş, İbn Ömer de (ra) kendisinin on-

⁴⁸ Belâzûrî, *Fütûh*, 1/158.

⁴⁹ Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, NJ: Darwin Press, 2007), 55.

⁵⁰ Vakıdî, *Fütûhu's-Şâm*, 1/18.

⁵¹ Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs Şâfiî, *el-Müsned* (Kuveyt: Şeriketü Gırâs Li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1425), 1/294.

⁵² Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Abdulhâlik el-Asyûtî eş-Şâfiî Minhâcî, *İthâfû'l-Ehissâ bi Fedâ'ili'l-Mescidi'l-Aksâ*, thk. Ahmed Ramadân Ahmed (el-Hey'eti'l-Mısıriyyeti'l-Âmmeti ilkütüb, 1982), 1/143.

⁵³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 135; Muhammed b. Abdurrezzak b. Muhammed Kürd Ali, *Hitatû's-Şâm* (Dimaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1403), 1/84.

⁵⁴ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423), 3/68.

⁵⁵ Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Davud, *Sünen-i Ebû Davud*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434), "Sünne", 17.

lardan, onların da kendisinden uzak olduğunu söylemiştir.⁵⁶ Abdullah b. Ömer (ra), bu anlayıştaki kimselerin “İlâhî kaderi kabul etmedikçe Uhud Dağı kadar sadaka verseler bile bunun kabul edilmeyeceğini” belirtmiştir.⁵⁷

Yukarıda Abdullah b. Ömer’in (ra) gittiği tespit edilebilen bölgelerde o dönemde yaşayan dinî gruplardan bahsedilmiştir. Ayrıca bu grupların Müslümanların içinde yine o dönemde yeni yeni başlayan kader gibi teolojik tartışmaları kendi içinde sürdüren gruplar olduğuna değinilmiştir. Aynı zamanda Abdullah b. Ömer’in (ra) İslam fetihlerinden sonra ortaya çıkan yeni durumlarla ilgili olabileceğini düşündüğümüz bazı fetvalarına yer verilmiştir. Bunun yanında kaynaklarımızda doğrudan Abdullah b. Ömer’in mevzu bahis din mensuplarıyla girdiği bir diyaloga rastlanmamıştır. Ancak o dönemin seyahat şartları, kısa olmayan ikametler, üstlenilen görevler gibi unsurlar dikkate alındığında İbn Ömer’in rotasyonu üzerindeki halklarla iç içe olduğu öngörülmektedir. Ayrıca fetihten önce ve sonra bir halkın İslâm’a davet edilmesi ve davetin günlerce sürmesi ve Selmân el-Fârisî (ra) örneğinde olduğu gibi sahâbenin şehir halkıyla görüşmeler yaptığı bilinmektedir.⁵⁸ Abdullah b. Ömer (ra) gibi bir şahsiyetin -Mecûsîler’in de bulunduğu bir pazarda alış-veriş yapması örneğinde de olduğu gibi- fetih için gittiği topraklarda yerel halkla hiçbir surette muhatap olmaması pek imkân dahilinde değildir. İslâm fetihlerinde sahâbenin genel olarak gayrimüslimlere karşı tutumuna bakıldığında ve Abdullah b. Ömer’in de ziyaret ettiği bölgelerin genişliği göz önünde bulundurulduğunda, onun pek çok farklı insan kitlesi ve dolayısıyla çeşitli ırk, inanç, din ve kültürle muhatap olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Sonuç

Sahâbenin, kurucu bir nesil olarak Arabistan’dan çıkmadığı, farklı dinlerden ve kültürlerden insanlarla karşılaşmadığı, İslâm’a muhalif teolojik tartışmalara hiç maruz kalmadığı bilgisi, tarihî verilerle uyuşmamaktadır. Dört Halife döneminde Abdullah b. Ömer’in de aralarında bulunduğu pek çok sahâbe cihad, ilim ve ticaret vesilesiyle Arabistan dışına çıkmış, pek çoğu geri dönmemiştir. Hatta bu nedenle Hz. Ömer sahâbenin Medine dışına çıkmasına karşı çıkmaya başlamıştı. Zaten Araplar hem İslâm öncesinde hem de İslâm’ın ilk dönemlerinde dış dünya ile iletişim halindeydiler.

Abdullah b. Ömer (ra), risaletin 3. yılında ticaret ve sefaret konusunda öne çıkan bir ailede doğmuş, babası Ömer (ra) ile birlikte on yaşında iken Medine’ye hicret etmiş, orduya katılmaya izin alabildiği Hendek Savaşı’ndan itibaren hem Hz. Peygamber döneminde hem de ilk halife döneminde hemen hemen tüm önemli savaşlara iştirak etmiştir. Fitne dönemleri dışında hayatı hareketli bir şekilde geç-

⁵⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyin Âcurrî, *eş-Şerîa*, thk. Dr. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dimyecî (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1420), 2/570; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak İbn Mende, *el-İmân*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 1/126-133.

⁵⁷ Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Yâsir Hasan vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1437), “İmân”, 93.

⁵⁸ Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, 291.

miş ilmî ve askerî yolculuklara katılmıştır. Bu minvalde Abdullah b. Ömer, Arabistan, Şam, Anadolu, Irak, Orta Asya, Mısır ve Doğu Afrika'da bulunmuştur. Ziyaret ettiği bölgelerde o dönemde Ya'kûbî, Nestûrî ve Melkâî Hristiyanları, Yahudiler, Budistler, Sâbiîler, Mazdeistler, Maniheistler ve Animistler yaşamaktaydı. Bu din mensupları arasında kadercilik ya da kaderin inkârı, gnostik veya mistik bilgi teorileri gibi çeşitli dinî anlayışlar, öğretiler ve teolojik tartışmalar dönmekteydi. Abdullah b. Ömer'e (ra) kaderi inkâr edenlerin durumu sorulmuş; o Hristiyanlarla ilgili değerlendirmeler yapmış, Mecûsîlerle aynı pazardan alışveriş yapmış, Animist Afrikalı kabilelere karşı savaşmış ve dolayısıyla hayatı boyunca o dönemin neredeyse tüm hareketli bölgelerinde bulunmuş ve farklı insan kitleleriyle karşılaşmıştır. Abdullah b. Ömer'in karşılaşmış olduğu bu kitleler diğer pek çok sahâbînin de karşılaştığı insan kitlelerini göstermesi açısından önemlidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Author Contribution / Yazar Katkısı: *Research design / Çalışmanın tasarlanması:* HG (%70), MED (%30); *Literature review / Literatür taraması:* HG (%50), MED (%50); *Data collection / Veri toplama:* HG (%50), MED (%50); *Data analysis / Veri analizi:* HG (%60), MED (%40); *Writing the article / Makalenin yazılması:* HG (%60), MED (%40); *Revision the article / Makale revizyonu:* HG (%50), MED (%50)

Tarafsızlık/Impartiality: Dergi editor kurulunda yer alan bir yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına mudahil olmamış, hakemleme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır / One of the author, who is on the editorial board of the journal, did not intervene in any stage of the article evaluation process and publication, and the refereeing process was completed by adhering to the principles of scientific impartiality.

Kaynakça

- Abdürrezzak es-San'anî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. el-Musannef. thk. Heyet. 10 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1435.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn. eş-Şerîa. thk. Dr. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dimyecî. 5 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 2. Baskı, 1420.
- Akgün, Hüseyin. Sahâbe Coğrafyası. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Baum, Wilhelm - Winkler, Dietmar W. The Church of the East: A Concise History. London and New York: Routledge, 2003.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. Fütühü'l-büldân. Beyrut: Dârü ve Mektebetü Hilâl, 1988.
- Canbek, Ahmet. Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri. Şanlıurfa: Har-ran Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Çakan, İsmail Lütfi - Eroğlu, Muhammed. "Abdullah b. Abbas". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- DİA. "Kıptîler". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. Sünen-i Ebû Davud. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1434.
- Ebû Yusuf. Kitâbu'l-Harac. çev. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınları, 1973.
- Ess, Josef van. Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra. Berlin: Walter de Gruyter, 1991.
- Fayda, Mustafa. Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi). İstanbul: Kubbealtı, 9. Baskı, 2019.
- Goldziher, Ignaz. Muhammedanische Studien. Halle a.S., M. Niemeyer, 1889.
- Gökâlp, Hüseyin. Irak'ın Fethi ve İslamlaşma Süreci. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. Târîhu Halîfe b. Hayyât. thk. Ekrem Ziya Umerî. Riyad: Dârü Taybe, 2. Baskı, 1405.
- Hamidullah, Muhammed. İslam Peygamberi. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Hicrânî, Ebû Muhammed Tayyib b. Abdullah b. Ahmed b. Ali. Kilâdetü'n-Nahr fî Vefeyâtî A'yânî'd-Dehr. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1428.
- Hoyland, Robert G. Seeing Islam as Others Saw It- A Survey and Evaluation of Christian Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam. Princeton, NJ: Darwin Press, 2007.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. Vefeyâtü'l-a'yân. Beyrut: Dârü Sâdır, 1900.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam el-Himyerî. es-Sîretü'n-Nebeviyye. thk. Mustafa es-Sekkâ vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü'l-Mustafa el-Bâbi'l-Halebî, 2. Baskı, 1375.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. el-Bidâye ve'n-Nihâye. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1407.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak. el-İmân. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsir el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî. et-Tabakâtü'l-kübrâ. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. el-Muntazam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali Ebu'l-Kerim Muhammed b. Muhammed. Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe. thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebû'l-Hasen Ali Ebû'l-Kerim Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. el-Kâmil fî't-Târîh. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417.
- İndunîsî, Enderî Nîrûnâ el-. Usûlü't-tefsîr inde Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer radi-

- yal-lahu anhum: dirâsetün tahlîliyye. Sudan: Câmiatü Ümmü Dermân el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 2012.
- Kaçar, Turhan. "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus". *Colloquium Anatolicum* 9 (2010), 307-332.
- Kamaly, Hossein. *Four Moments in the Early Islamic History of Isfahan*. New York: Columbia University, Doktora Tezi, 2004.
- Karakaş, Ali. Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*. Riyad: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423.
- Kürd Ali, Muhammed b. Abdurrezzak b. Muhammed. *Hıtatü's-Şâm*. Dımaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 3. Baskı., 1403.
- Minhâcî, Muhammed b. Ahmed b. Alî b. Abdulhâlik el-Asyûtî eş-Şâfi'î. *İthâfû'l-Ehissâ bi Fedâ'ili'l-Mescidi'l-Aksâ*. thk. Ahmed Ramadân Ahmed. 2 Cilt. *el-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Ammeti ilkütüb*, 1982.
- Morony, Michael G. *Iraq after the Muslim Conquest*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005.
- Mustu, Muhyiddin. Abdullah b. Ömer es-Sahâbiyyü'l-Mü'tesî Biresûlillah. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 5. Baskı., 1412.
- Müslim, Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Yâsir Hasan vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Baskı., 1437.
- Özkan, Mehmet. "Fakih Sahâbilerden Abdullah b. Ömer'in İçtihad Anlayışı". İstanbul: 2018, ts.
- Rıdvan, Enes İsmail Saîd. "Hadîsü Abdullah b. Ömer radiyallahu anhum "lâ tedhulû haulâi'l-kavmi'l-muazzibîn dirâsetün tahlîliyye". *Mecelletü Câmiati'l-İsrâ Lilulûmi'l-İnsâniyye* 12 (2022), 379-398.
- Şâfiî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İdrîs. *el-Müsne'd*. 4 Cilt. Kuveyt: Şeriketü Gırâs Li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1425.
- Şeker, Necmeddin. Hz. Abdullah b. Ömer. İstanbul: Beyan Yayınları, 2019.
- Şeybânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbü'l-Âşâr*. thk. Hâlid Avvâd. Dımaşk: Dârü'n-Nevâdir, 1429.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir. *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, 2. Baskı., 1387.
- Uraler, Aynur. Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vak-fı Yayınları, 2019.
- Vakîdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî. *Fütûhu's-Şâm*. thk. Abdülatif Abdurrahman. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1417.
- Watt, William Montgomery. *The Formative Period of Islamic Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1973.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer". *İSTEM* 6 (2005), 59-86.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer". *İSTEM* 8 (2006), 21-42.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz. *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Heyet. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı., 1405.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 52 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 2. Baskı., 1413.